

Н.В. Паляшчук (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

СКЛАДАНЫ СКАЗ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЕ: З ГІСТОРЫІ ВЫВУЧЭННЯ

Ключавыя словы: гістарычны сінтаксіс, старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова, складаны сказ, складаназлучаны сказ, складаназалежны сказ, бяззлучнікавы сказ.

Планамернае навуковае асвятленне станаўлення і развіцця сінтаксічнай сістэмы старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы вядзецца ў аичынным мовазнаўстве з другой палавіны ХХ ст.

А. Па акрэсленых мэтах і задачах, ахопу факталагічнай базы існуючыя ў беларускім мовазнаўстве гісторыка-лінгвістычныя даследаванні, у якіх аб'ектам аналізу з'яўляецца складаны сказ, мэтазгодна аднесці да некалькіх груп:

I – працы, прысвечаныя апісанню *комплексу* сінтаксічных адзінак старабеларускай мовы. У “Нарысах сінтаксісу беларускай мовы” (1912) Я.Ф. Карскім разгледжаны складаназлучаныя і складаназалежныя сказы (па вызначэнні вучонага, злучэнне (с. 458–468) і падпарадкаванне (с. 468–494) сказаў), сказы ўмоўныя і ўступальныя (с. 494–498) у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове і беларускіх народных гаворках. Пры апісанні складаных сказаў у раздзеле “Сінтаксіс” “Нарысаў па гісторыі беларускай мовы” (1957) М.Г. Булахавым, А.І. Жураўскім, Б.С. Лапавым увага звернута на 1) складаназлучаныя сказы са злучальнай, супраціўнай, размеркавальнай сувяззю сказаў (с. 386–397), 2) сказы камбінаванай будовы, 3) бяззлучнікавыя сказы (с. 397–399), 4) складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы, мэты, прычыны, часу, месца, уступкі, даданымі дапаўняльнымі, даданымі азначальнымі (с. 400–418), 5) сказы з простаай і ўскоснай мовай, а таксама пераходныя канструкцыі (с. 419–427). Хоць на сённяшні дзень гэта кніга ўтрымлівае найбольш поўнае апісанне развіцця сінтаксічнага ладу старабеларускай мовы, яна патрабуе ўдасканалення і дапрацоўкі. Па-першае, праца грунтавалася на адносна абмежаваным фактычным матэрыяле, па-другое, у кнізе адзначаецца неадпаведная сучаснай лінгвістыцы тэрміналогія, напрыклад, *агульнааруская мова, аднастаўныя асабовыя, азначальна-асабовыя, неазначальна-асабовыя, пасіўна-безасабовыя сказы*. Па-трэцяе, кніга заяўлена як дапаможнік для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, адпаведна гэта ўлічвалася аўтарамі пры падачы матэрыялу.

II – працы, прысвечаныя апісанню *тыпаў складанага сказа* старабеларускай мовы. *Складаназалежныя сказы* з даданымі азначальнымі, дзейнікавымі, выказнікавымі, дапаўняльнымі, акалічнаснымі (умовы, уступкі, месца, часу, прычыны, выніку, мэты, меры і ступені, спосабу дзеяння, да-

данай параўнальнай) вывучаны А.П. Груцам (манаграфія “Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове”, 1970) у параўнанні з аналагічнымі сказамі ў сучаснай беларускай літаратурнай і дыялектнай мове, а таксама агульнаўсходнеславянскай, сучаснай рускай, часткова ўкраінскай і польскай мовамі. Разгляд кожнага тыпу складаназалежнага сказа вядзецца прыблізна па аднолькавай схеме: вызначаюцца адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі, сродкі сувязі паміж імі (падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы з указаннем іх месца ў даданай частцы, часта вылучаюцца найбольш частотныя з іх), адзначаюцца змены ў апісаных сінтаксічных канструкцыях (гл., напрыклад, с. 144–145).

III – працы, прысвечаныя апісанню *тыпаў складанага сказа ў канкрэтных старабеларускіх пісьмовых крыніцах*. Складаназлучаныя і складаназалежныя сказы слоніmsкіх актаў другой палавіны XVI ст. і сродкі сувязі паміж іх часткамі разглядаюцца І.І. Крамко ў кнізе “Сінтаксіс слоніmsкіх актаў XVI ст” (1970), падрыхтаванай паводле абароненай у 1960 г. кандыдацкай дысертацыі; *складаныя сказы пражскіх выданняў Францыска Скарыны* дэталёва вывучаны С.Я. Рапацэвічам у кандыдацкай дысертацыі “Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны” (2000) (з мэтай устанаўлення традыцыйных і інавацыйных сінтаксічных рыс у перакладах Скарыны да параўнання былі прыцягнуты чэшская Біблія 1506 г., Астрожская Біблія 1581 г., Маскоўская Біблія 1778 г.); *складаным сказам Вісліцкага статута 1423–1438 гг.* прысвечаны артыкулы В.Э. Зіманскага “Складаназлучаны сказ у беларускім дзелавым помніку XV стагоддзя” (2003), “Складаназалежны сказ у помніку беларускай дзелавай пісьменнасці XV стагоддзя” (2009); *тэкстаўтваральныя адметнасці складаных сінтаксічных канструкцый у “Рэвізіі Кобрынскай эканоміі”* (1563) і “Судовай кнізе віцебскага ваяводы, гаспадарскага маршалка, ваўкавыскага і абалецкага дзяржаўцы М.В. Клачко” (1533–1540) разглядаліся Н.В. Паляшчук у артыкулах “Адметнасці выракаў Віцебшчыны (1533–1540)” (2018), “Жанравыя асаблівасці старабеларускіх рэвізій (на матэрыяле “Рэвізіі Кобрынскай эканоміі”)” (2020).

У манаграфіі “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” (1967) А.І. Жураўскі разам з графіка-арфаграфічнымі, марфалагічнымі, лексічнымі асаблівасцямі даследаваных помнікаў вызначае таксама іх важнейшыя сінтаксічныя адметнасці (гл., напрыклад, с. 194–195, 246–247, 280–281, 306–307). Л.М. Шакун, апісваючы ў “Гісторыі беларускай літаратурнай мовы” (выданне 1984 г.) мову даўніх беларускіх помнікаў, звяртае ўвагу на стылеўтваральную ролю сінтаксічных адзінак, у тым ліку і складаных сказаў (гл., напрыклад, с. 101, 108).

Б. Асобную групу складаюць працы, у якіх складаныя сказы старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы прааналізаваны ў параўнальным аспекце. Так, у манаграфіі “Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков: сложноподчиненные предложения” (1973) паказаны

асаблівасці будовы і сродкаў сувязі старабеларускіх, старарускіх, стараўкраінскіх складаназалежных сказаў з даданымі азначальнымі, дапаўняльнымі, даданымі акалічнаснымі часу, умовы, уступкі, месца, прычыны, выніку, мэты, параўнальнымі, спосабу дзеяння, меры і ступені. У прыватнасці, адзначана падабенства ў структуры складаназалежных сказаў з даданай азначальнай у трох мовах; для складаназалежных сказаў з даданай дапаўняльнай адрозненне заключалася ў саставе сродкаў сувязі, тэндэнцыя да ўстаранення дублетных злучнікаў. У працы “Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Бессоюзные сложные предложения сопоставляемые со сложноподчиненными” (1972) дадзена характарыстыка названым тыпам сказаў старабеларускай, старарускай і стараўкраінскай моў паводле іх структуры, адносін паміж іх часткамі, рэпрэзентацыі ў іх элементаў, якія былі атрыманы як спадчына агульнаўсходнеславянскай мовы і якія сфарміраваліся ў перыяд самастойнага развіцця і функцыянавання трох усходнеславянскіх моў. У дысертацыі В. А. Клімковіч “Язык и стиль русских и белорусских актовых документов XIV–XVI вв.” (2021) на матэрыяле старабеларускіх і старарускіх дакументаў дзелавага зместу прааналізаваны *стылістычныя функцыі складаных сказаў*.

В. У вывучаных намі працах навукоўцамі закранаюцца важныя тэарэтычныя пытанні, звязаныя з вычлененнем складаных (найперш складаназлучаных і бяззлучнікавых) сказаў. Так, на меркаванне В.І. Баркоўскага і С.П. Кузняцова (кніга “Историческая грамматика русского языка”, 1963), для бяззлучнікавых сказаў важным з’яўляецца наяўнасць сэнсавай сувязі паміж часткамі, пэўны парадак размяшчэння частак, парадак слоў, суадноснае выкарыстанне формаў і ладу дзеяслова-выказніка. Пры вызначэнні складаназлучаных сказаў варта ўлічваць адносіны паміж сказамі, у пачатку якіх выступае той ці іншы са злучнікаў простага сказа. У працы “Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Бессоюзные сложные предложения сопоставляемые со сложноподчиненными” прапанаваны крытэрыі вылучэння такіх сінтаксічных канструкцый, у тым ліку і ў спрэчных выпадках. Методыка вылучэння складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў утрымліваецца таксама ў кнізе А.М. Сцяцэнка “Исторический синтаксис русского языка” (1972).

Г. *На сучасным этапе развіцця дыяхранічнага мовазнаўства сінтаксічныя канструкцыі, у тым ліку і складаныя сказы, як устаноўлена ў выніку аналізу наяўнай навуковай літаратуры, разглядаюцца як сродкі рэпрэзентацыі тэкставых катэгорый звязнасці, абумоўленасці, часу, аб’ектыўнай мадальнасці, інтэнцыянальнасці і інш. (гл. працы Э.М. Акімавай, А.А. Балута, В.І. Кулько, А.А. Горбань, А.М. Шаптухінай і інш.); як сродкі выражэння і прадстаўлення асаблівасцей нацыянальнай ментальнасці і этнічнай самабытнасці; як*

стылеўтваральныя сродкі, паказчыкі стылявой і жанравай прыналежнасці рукапісных і друкаваных помнікаў (працы Л.В. Ажнюк, Э.М. Акімавай, Ш.А. Амадзі, Т.Ю. Беланоговай, Г.Ф. Літвіной, С.А. Рылава і інш.). На карысць гэтага навукоўцы згадваюць меркаванне А.І. Яфімава, якое не страціла актуальнасці і сёння: “Раскрываючы паняцце стылю, неабходна падкрэсліць, што гэта перш за ўсё катэгорыя структурна-сінтаксічная”, і гэта з’яўляецца істотным аргументам “шукаць граматычныя прыметы кожнага стылю перш за ўсё ў галіне сінтаксічных канструкцый” [цыт. па: 1]. Правядзенне навуковых даследаў у кірунках гістарычнай лінгвістыкі тэксту, гістарычнай стылістыкі (адносна новых, але надзвычай перспектыўных і запатрабаваных напрамкаў у сучаснай дыяхраніі) станоўча паўплывае на іх далейшае развіццё, у тым ліку і ў беларускім мовазнаўстве, на фарміраванне іх тэрміналагічнага апарату, удасканаленне метадалогіі і прынцыпаў інтэрпрэтацыі даўніх тэкстаў.

Д. Аналітычны агляд прац па гістарычным сінтаксісе пацвярджае актуальнасць выканання тэмы “Гістарычны сінтаксіс беларускай мовы: складаны сказ”. Апісанне тыпаў складаных сказаў, сказаў з простаі і ўскоснай мовай, якое ажыццяўляецца супрацоўнікамі аддзела гісторыі беларускай мовы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, 1) грунтуецца на вычарпальным фактычным матэрыяле з максімальнай колькасці вядомых на сённяшні дзень старабеларускіх помнікаў, 2) спалучае наступныя аспекты: структурна-граматычны (улік будовы канструкцый, адносін паміж часткамі, сродкаў сувязі і пад.), функцыянальны (улік рэпрэзентацыі складаных канструкцый і іх ролі ў тэкстах, якія адрозніваюцца сваім паходжаннем, стылявой і жанравай прыналежнасцю), храналагічны (улік часу ўзнікнення тэкстаў, у якіх прадстаўлены разглядаемыя канструкцыі). Дадзенае даследаванне з’яўляецца працягам тэмы “Гістарычны сінтаксіс беларускай мовы: прасты сказ”, што забяспечвае захаванне пераемнасці ў навукова-даследчай дзейнасці, навуковым асэнсаванні шырокага спектра праблем гісторыі беларускай мовы, гістарычнай граматыкі беларускай мовы. Атрыманыя вынікі, як падаецца, будуць запатрабаваны ў падрыхтоўцы абагульняючай манаграфіі па гістарычным сінтаксісе беларускай мовы, па сінтаксісе сучаснай беларускай мовы, у параўнальна-супастаўляльных даследаваннях славянскіх моў у розныя храналагічныя перыяды іх развіцця.

Літаратура

1. Рылов, С.А. Функциональная стратификация древнерусской и старорусской речи / С. А. Рылов // Вестн. Нижегород. ун-та. Сер.: Филология. – 2000. – № 1. – С. 187–196. – Режим доступа: // https://studylib.ru/doc/2404846/funkcional._naya-stratifikaciya-drevnerusskoj-i-starorusskoj. – Дата доступа: 10.01.2022.